

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94(477.51):7.041.5

Ігор Нетудихаткін

●

ОБРАЗ "ФУНДАТОРА" ІВАНА МАЗЕПИ ПІСЛЯ 1709 р. КРІЗЬ ПРИЗМУ ОДНІЄЇ СУДОВОЇ СПРАВИ

У статті проаналізовано обставини унікальної судової справи першої половини XVIII ст., предметом розгляду якої стало портретне зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері.

Ключові слова: суд, ікона, монастир, анафема, донос, свідок.

У липні 1738 р. в Канцелярії міністерського правління в м. Глухові відбувалося слідство з приводу зображення портрета Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері з Каменського Свято-Успенського монастиря, що на Чернігівщині. Це єдина відома нині судова справа першої половини XVIII ст., предметом розгляду якої були обставини написання портрета церковного благодійника.

Вивчення матеріалів слідства може дати інформацію, яку неможливо отримати з «традиційних» актових джерел, що містять згадки про портрети церковних благодійників, описи монастирів і храмів, акти оплати роботи малярів. Свідками у справі виступила братія Каменського Свято-Успенського монастиря та представники генеральної старшини, які особисто знали Івана Мазепу. На наш погляд, матеріали слідства можуть допомогти простежити складну палітру ставлення до фундаторської діяльності «бунтівного» гетьмана після 1709 р.

1. Хронологія конфлікту з приводу портретного зображення Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері.

«Екстракт» судової справи, що розглядалася в Канцелярії міністерського правління 1738 р., був частково опублікований в статті Д. Сапожнікова на сторінках часопису «Киевская старина»¹. Автор віднайшов його в архіві Міністерства юстиції в Санкт-Петербурзі (звернення безпосередньо до тексту «екстракту» справи виділяємо курсивом. – **Н. І.**). Слідство було відлунням конфліктної ситуації, яка склалася в Каменському Свято-Успенському монастирі в липні 1737 р. Спробуємо реконструювати хронологію конфлікту.

Згідно з «екстрактом» судової справи з архіву Міністерства юстиції, в липні 1737 р. священник с. Ситі Буди Іван Ромацкевич та дяк Єфим Федоряченко прибули до Каменського Свято-Успенського монастиря за дорученням Чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського. Уповноважені особи мали на меті збір штрафів з монахів, які не відвідували сповідь. Дяк Єфим оглянув соборну церкву монастиря. Серед іншого, монастирський пономар Тит показав йому ікону Успіння Пресвятої Богородиці: «Монах Тит говорив дячку Єфиму: – Гляди! Вот свыше того образа намулеваны четыре персоны: первая царь Петр I, вторая Петр II, третья гетмана Мазепы, а четвертая полковника Полуботка»². Почувши це, Іван Ромацкевич вирішив сам ближче оглянути ікону із зображенням «зрадника» Івана

© Нетудихаткін Ігор Анатолійович – аспірант 3 року навчання кафедри Давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мазепи. На зауваження Ромацкевича щодо зображення Мазепи на іконі монах Тит нібито відповів: «Жаль, что тебя не было в ту пору, когда писался образ и ты не указал, как малевать здесь иконы; а впрочем нет тебе до того и дела»³. Виникла сутичка між ревізором і братією монастиря. Д. Сапожніков відзначає, що Ромацкевич жорстоко побив ієромонаха Самуїла Грудницького⁴. Одразу після повернення з монастиря, Іван Ромацкевич подає донос до Стародубської полкової канцелярії про те, що в Каменському Свято-Успенському монастирі на храмовій іконі Успіння Божої Матері написані зображення «зрадника» Івана Мазепи⁵.

В архіві Чернігівської духовної консисторії зберігаються матеріали, які дозволяють нам детальніше відтворити події, що сталися в житті священника Івана Ромацкевича одразу після доносу.

28 липня 1737 р. Івана Ромацкевича було ув'язнено в архієрейській в'язниці в Чернігові. Підставою для арешту став донос писаря Чернігівської кафедри і водночас ігумена Каменського Свято-Успенського монастиря Іраклія Комаровського: «По Указу Великого Г(о)с(по)д(и)на / Его м(и)л(ос)ти Ілариона Рогалевского православного / архиеп(и)ск(о)па Черниговского и Новгородка Северскаго, консис/тор катедрі Архиепископии Черниговской слушали дела/ против поданного Его Преосвященству Июля/ 28: дня сего 737 года от его Привелебности ієромонаха Іраклія Комаровского кафедры ахиепископской/ Черниговской писаря и(з) Успенія Б(о)гоматери Камянецкого м(о)н(ас)т(ы)ря ігумена, епархії Черниговской да протопопії Стародубовской села Сытой Буды, церкви Вознесения Г(ос)п(о)дня на попа Івана Ромацке/вича доношения следствия в ономъ консисторове/спроизведенного...»⁶.

28 – 29 серпня 1737 р. відбувся перепис майна у дворі Івана Ромацкевича⁷. За матеріалами інспекції було складено «Реестрь вещей попа Ситобудлянского/ Івана Ромацкевича сколько взято/ во Дворецъ архієрейській Стародубовській/ опись значится ниже сего»⁸. 29 серпня 1737 р. священник с. Ситі Буди був публічно покараний: «1737 года Августа 29 дня ; / Сей приговор Консистору Кафедры Черни/говской Іасне в Б(о)гу Преосвященнейшему/ Ілариону Рогалевскому архиЕпис/копу Черниговскому и новгородка север/скаго докладовано и Его Преосвя/щенство подокладу ПРИКАЗАЛ/ Чтоб попамъ Ситобудлянскому Іоанну/ Ромацкевичу Балобановскому Василию три/мале в Консистории посиле Сего приговору/ За ихъ вини в поле наказання знатное/ учинено было плетми наказано, которое/ в Консистории при собраніи всехъ они ме/ попамъ и учинено»⁹.

У вирокі зазначені причини такого суворого покарання – невиконання обов'язків, покладених на ревізора, та шантаж намісника монастиря Сави Любеча. Згідно з вирокі Чернігівської консисторії від 29 серпня 1737 р., Іван Ромацкевич «наместника (ієромонаха Саву Любеча. – **Н. І.**) в Монастире незасталь, но/ тобко засталъ ієромонаха Тихона Каменец/кого которому онъ наместникъ едучи на/ послушане приказаль в Монастире вделахъ по/ Указа случая числа имета одправляно»¹⁰. Конфліктна ситуація нібито виникла з приводу розписок про одержання грошей ревізором: «Ієромонах Тихонъ Камінецькій посиле Указу/ Хотель и Росписки вприеме дат ему тому/ Івану, но онъ розписки взять непохотель»¹¹. Іван Ромацкевич дочекався намісника Каменського монастиря Ієромонаха Саву Любеча і почав його шантажувати: «дайте росписку Мне таковую/ что до М(о)н(ас)т(ы)ря/ приехалъ я до полудня а не пополудню, а тоей/ Ради причини такчто есмь иему даний за кон/систерскими буками Указ оставиль, и поехалъ неведомо куда»¹².

Вирок Чернігівської духовної консисторії не містить жодних згадок про ікону Успіння Божої Матері. Івана Ромацкевича було покарано за невиконання функціональних обов'язків збирача штрафів. Цілком очевидно, що конфлікт у Каменському Свято-Успенському монастирі не вичерпувався суперечкою щодо ікони.

Іван Ромацкевич продовжував писати доноси на братію Каменського Свято-Успенського монастиря. Очевидно, він пройшов усі інстанції місцевих малоросійських судів – Стародубський полковий суд та Генеральний суд, оскільки Кан-

целярія міністерського правління в м. Глухів була вищою апеляційною інстанцією Малоросії¹³. Зрештою, справою зацікавилися у Санкт-Петербурзі – як слідчого Сенатом до Глухова було направлено генерал-майора Івана Шипова. В Канцелярії міністерського правління слідство проводилося в липні 1738 р.¹⁴ Іван Шипов допитав брата Каменського Свято-Успенського монастиря, представників генеральної старшини та дружину Павла Полуботка. Свідки відмовилися визнати наявність на іконі портретного зображення Івана Мазепи. 12 вересня 1739 р., згідно з указом Сенату, справу було передано до Св. Синоду. Чим, зрештою, закінчилася справа – невідомо.

Згідно з майновим інвентарем Каменського Свято-Успенського монастиря 1747 р. (розділ «Что на образах в церкве и протчего»), в храмі Успіння Божої Матері зберігалось п'ять ікон Пресвятої Діви:

- 1) «на образе наместномъ пр(е)с(вя)той Б(огоро)д(и)цы манисто...»;
- 2) «на образе намулеваномъ Успения ... (лист залитий воском – Н. І.) ...б(огороди)цы/ шата сребронованая ... (лист залитий воском – Н. І.)»;
- 3) «у паперте на образе Б(о)город... (лист залитий воском – Н. І.) ...»;
- 4) «В олгаре на образе Б(о)городично(м) на горнем оксамиты/ Корона пестро-позолочена»;
- 5) «над пр(е)с(вя)тими вратами малы(й) образъ Пр(е)с(вя)той Б(огороди)цы/ оправленъ в шату сребряную»¹⁵.

Серед ікон, шанованих в Каменському монастирі 1747 р., бачимо лише одну ікону Успіння Божої Матері, прикрашену срібним окладом. Проте не можна з упевненістю стверджувати, що це саме та ікона, на якій було зображено портрети благодійників Каменського Свято-Успенського монастиря.

2. Чи справді на іконі Успіння Божої Матері з Каменського Свято-Успенського монастиря був зображений Іван Мазепа?

Під час слідства монахи визнали, що на іконі зображено чотирьох осіб, проте «впізнали» не всіх. Пономар Тит наголошував на тому, що на іконі зображено імператора Петра І, спадкоємця престолу Петра Олексійовича та наказного гетьмана Павла Полуботка. Ігумен монастиря Патрикій Лисянський підтвердив наявність лише портретів Івана Скоропадського та Павла Полуботка. Ієромонах Сава Любич визнав портретні зображення Петра І, Івана Скоропадського та Павла Полуботка. Ієромонахи Іов Хованський, Трифілій Стародубець і Тит Шкурчевський відмовилися ідентифікувати всіх чотирьох портретованих¹⁶.

Іван Скоропадський справді був ктитором монастиря: 5 січня 1709 р. гетьман видав універсал, яким надав монастирю с. Шумилівку та половину с. Бровніч, а 11 травня 1709 р. надав монастирю млин на р. Ревні¹⁷. Павло Полуботок обіймав уряд чернігівського полковника в період 1706-1723 рр.¹⁸ Він також цілком міг бути ктитором Каменського Свято-Успенського монастиря. Зображення Петра І в оточенні представників козацької старшини зустрічається на Богородичних іконах першої половини XVIII ст., проте, як правило, на Покровах. Слід згадати ікону «Покров Богоматері» 1706-1708 рр., що походить з церкви Покрова Богородиці в м. Переяслав. На іконі зображено Петра І, Катерину І, гетьмана Мазепу та переяславського полковника Івана Мировича, за ініціативою якого образ був написаний¹⁹.

Не викликає сумнівів той факт, що братія Каменського Свято-Успенського монастиря без вагань визнала ктиторський характер портретних зображень представників козацької старшини на іконі Успіння Божої Матері.

В опису майна Каменського Свято-Успенського монастиря від 26 листопада 1747 р. (розділ «Крепосты») зафіксовано два гетьманських універсали Івана Мазепи:

- 1) «Универсаль Мазепианский на ... (аркуш залитий воском – Н. І.) ... / фондаций монастирка Каме ... (аркуш залитий воском – Н. І.) ... / всехъ заниахъ грунтов ... (аркуш залитий воском – Н. І.) ... / в Батурине декабря 9-го дня 1687 года»;

2) « Уневерсаль Мазепианский служащы Монастирю/ Каменскому о млине на Снове и грунтахъ данъ в Батурине октября 30; 1691 году»²⁰.

Філарет Гумілевський відзначає, що гетьман Іван Мазепа універсалом від 1 липня 1694 р. «дозволили монастирю «въ пункту буяновскомъ, подле речки Трубежа и подле урочищи Городища осадить слободку тридцатью хатами»²¹. Отже, гетьман Іван Мазепа був фундатором Каменського Свято-Успенського монастиря 1687 р.

Саме 1687 р. (в один рік з універсалом Івана Мазепи) була побудована дерев'яна церква Успіння Божої Матері, де в 1737 – 1738 рр. зберігалася ікона. На це вказував напис на храмі: «Бога Отца изволеніємъ, Бога Сына благословленіємъ, Бога Духа св. поспешествомъ пресвятыя Богородицы успенія храмъ – сооружень 1687 г.»²².

На наш погляд, поява портретного зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері з Каменського Свято-Успенського монастиря була б цілком логічною: зображення фундаторів та ктиторів на богородичних іконах у першій половині XVIII ст. було поширеним явищем; усі монахи визнали ктиторський характер портретних зображень на іконі при розгляді справи генерал-майором Шиповим в липні 1738 р.; Іван Мазепа був фундатором Каменського Свято-Успенського монастиря.

Д. Сапожников відзначає, що 12 вересня 1739 р. на ім'я Івана Шипова з Сенату надійшов указ. Головного слідчого інформували про передачу його звіту та «екстракту» справи до Св. Синоду. До справи долучили копію ікони Успіння Божої Матері, на якій, згідно з текстом указу, було написано портретне зображення «изменника Ивана Мазепы»²³. Отже, в 1739 р. факт наявності портретного зображення Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері вже не викликав сумніву.

Той факт, що всі свідки у справі відмовилися визнати гетьмана Івана Мазепу в одному з чотирьох портретованих, пов'язаний з особливостями сприйняття образу «фундатора» Івана Мазепи після 1709 р.

3. «Палітра» сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи після 1709 р.

На наш погляд, матеріали слідства в Канцелярії міністерського правління в липні 1738 р. дозволяють простежити особливості сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи після 1709 р. одразу на декількох рівнях.

1) Сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи на офіційному рівні.

Анафема Івана Мазепи 1709 р. дала поштовх процесу знищення пам'яті про гетьмана в усіх сферах суспільного життя, в тому числі – в сфері образотворчого мистецтва. Автор «Історії Русів» відзначає, що 9 листопада 1709 р. в церкві Св. Миколая у Глухові відбулася процедура проголошення анафема Івану Мазепі. Під час церемонії важливу роль відіграв портрет гетьмана, який був його уособленням. «Портрет Мазепы, висевший до того среди города на шибенице, влечен был по городу палачами и втянут внутрь церкви. Духовенство окружа его, прочитало и воспевало некоторые псалмы священного писания, потом, провозгласив и несколько повторив: «Да будет такой то Мазепа проклят!», оборотило на портрет его возженные свечи, а клирики, повторяя тоже самое пением, оборачивали и они свои свечи ничком. Начальствующий епископ ударил при том концем жезла своего в грудь портрета с изречением «анафема». И тогда повлекли обратно портрет из церкви и пели сей стих церковный: «Днесь Иуда оставляет учителя и приемлет диавола», и тем обряд той окончился»²⁴.

О. Рігельман повідомляє інші подробиці участі портрета Івана Мазепи в подіях, що мали місце на соборі в м. Глухів. На портретному зображенні гетьмана були зафарбовані ордени, а сам портрет («личина») «съ лишениемъ съ него орденовъ, брошена была въ руки палачевы, который, прицены оную веревкой, таскаль по улицамъ и на площадяхъ, даже до виселицы, где и повешен, и при томъ съ прописаніємъ о измене со всеми его къ тому злыми делами, указъ былъ выставлень»²⁵.

Матеріали слідства генерал-майора Івана Шипова в липні 1738 р. вказують на те, що подібної обструкції, очевидно, зазнавали і фундаторські портретні зображення гетьмана Івана Мазепи.

Сенат дуже уважно поставився до справи із зображенням Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері. На це вказує той факт, що слідство було зосереджене в інституції, яка займалася розглядом тільки найважливіших та секретних справ²⁶. Призначення слідчим саме генерал-майора Івана Шипова вказує на гучний резонанс, якого набула справа. З 25 травня по 5 червня 1738 р. Іван Шипов обіймав уряд управителя Лівобережних та Слобідських полків²⁷. А в березні 1740 р. Іван Шипов був призначений управителем Лівобережної України²⁸.

Не дивно, що братія Каменського Свято-Успенського монастиря відмовилася визнати факт наявності портретного зображення фундатора Івана Мазепи на іконі Успіння Божої Матері. Офіційна влада могла застосувати репресії до обителі.

2) Сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи на місцевому рівні

Під час допиту, ігумен Каменського Свято-Успенського монастиря Патрикій Лисянський відзначив, що на зворотному боці ікони вказано час її написання – 1716 р.²⁹ Намісник Каменського Свято-Успенського монастиря ієромонах Сава Любич наголосив на тому, що *«писаль тотъ образ черниговскій маляръ Якимъ, по заказу монастыря и деньгу ему за то плочены монастырскіе...»*³⁰. Ієромонах Іоакимъ Хоминскій конкретизує замовника: *«образъ Успенія Богородицы рисовалъ черниговскій маляръ Якимъ при бытности его, по заказу игумена Гедеоана...»*³¹.

Отже, ікону Успіння Божої Матері, вочевидь, написав чернігівський маляр Яким Глинський. Згідно з контрактом від 1727 р., він працював над написанням ікон для іконостасів приділів Св. архід. Стефана та Іоанна Богослова в Успенському соборі Києво-Печерської лаври³². Був автором фундаторських портретів гетьмана Івана Скоропадського та його дружини Анастасії, що були встановлені над їхніми похованнями в храмі Різдва Божої Матері у Гамаліївському Харлампіївому монастирі 1729 р.³³ Пізніші копії портретів подружжя Скоропадських нині зберігаються в Сумському художньому музеї³⁴.

Отже, ікона Успіння Божої Матері з фундаторським портретним зображенням Івана Мазепи була написана Якимом Глинським на замовлення ігумена Каменського Свято-Успенського монастиря через сім років після проголошення анафемі Івана Мазепи 1709 р. Це вказує на те, що шанування церковних благодійників у храмах не завжди зумовлювалося ставленням офіційної влади до фундатора (ктитора). В очах братії Каменського Свято-Успенського монастиря заснування обителі Іваном Мазепою було вирішальним кроком на шляху до спасіння фундатора. Саме тому його портретне зображення було розміщене на іконі Успіння Божої Матері 1716 р.

3) Сприйняття образу «фундатора» гетьмана Івана Мазепи на особистому рівні

Після братії Каменського Свято-Успенського монастиря на допит були викликані представники генеральної старшини, які особисто знали гетьмана Івана Мазепу. Генеральний підскарбій Андрій Маркович, генеральний військовий суддя Михайло Забіла та генеральний осавул Федір Лисенко не визнали, що на іконі Успіння Божої Матері зображено Івана Мазепу, бо за життя гетьман був *«волосомъ рудявъ, долголикъ и съ бородою»*³⁵.

Відома низка портретів, зображення на яких дослідники атрибуують як Івана Мазепу. На деяких портретах гетьман зображений з бородою, на інших – без. С. Павленко пов'язує цей факт з тим, що в період 1700 – 1708 рр. гетьман був змушений підкоритися офіційній царській моді: після повернення з Європи 1698 р. цар Петро I наказав найближчим вельможам зголити бороди³⁶.

Гадаємо за потрібне розглянути біограми названих свідків відносно їх зв'язків з Мазепою. Це дозволить з'ясувати їхню лінію поведінки щодо портретного зображення Івана Мазепи та самого слідства.

Андрій Маркович народився 1674 р. На політичній арені епохи Гетьманщини він

з'являється лише 1708 р. – стає значним військовим товаришем³⁷. Михайло Тарасович Забіла народився 1670 р. На початку кар'єри Михайло Забіла обіймав уряди ніжинського полкового осавула (1696 – 1708) та ніжинського полкового писаря (1708 – 1710). Федір Іванович Лисенко народився 1680 р. 1698-го йому виповнилося лише 18 років. Значним військовим товаришем Федір Лисенко стає 1709 р.

Утвердження Андрія Марковича, Михайла Забіли та Федора Лисенка в системі управління Гетьманщини відбувається після 1698 р. Гетьман Іван Мазепа мав запам'ятатися їм таким, яким його зображено на портреті з колекції Бутовичів, що зберігається в Національному музеї історії України, – без бороди. Таким його бачив, зокрема, шведський історіограф Густав Адлерфельт 1705 р.: «Мазепа у віці 64-бох літ, середнього зросту і дуже стрункий, із суровим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі і дуже захоплює своїми жестами»³⁸.

Ще більш дивним виглядають свідчення про те, що Іван Мазепа був «рудяв». С. Павленко відзначає, що подібний факт не змогли б оминати іноземні дипломати та історики того часу, тому він виглядає абсурдним³⁹. У цілому, опис зовнішності Івана Мазепа, який надали слідству представники генеральної старшини, не відповідає зовнішньому вигляду гетьмана в період їхньої співпраці 1698 – 1709 рр. На наш погляд, це вказує на те, що генеральна старшина свідомо надала неправдиві свідчення генерал-майору Івану Шипову. Причини такої поведінки лежать у царині дослідження ставлення до гетьмана Івана Мазепа в середовищі української еліти після 1709 р.

Слід зазначити, що принаймні Андрій Маркович прихильно ставився до «бунтівного» гетьмана. 1716 р. Данило Забіла подав донос на гетьмана Івана Скоропадського до Санкт-Петербурга. Данило Забіла звинувачував гетьмана в тому, що він наближав до себе таємних симпатиків Івана Мазепа. Забіла вказував на Івана Маркевича, швагра гетьмана Івана Скоропадського, як найзавзятішого прихильника Івана Мазепа. Данило Забіла навіть слова Андрія Марковича з розмови, яку вони мали 1709 р.: «За що ти зовешь Мазепу проклятымъ? Якъ Мазепа выиграеть, де ты подинешся? Отсе тоби смерть кортыть! Хочь ты и мудрый чоловікъ, а проклинаешь Мазепу напрасно»⁴⁰.

У добу, коли панувала загальна недовіра і так звана Біронівщина, Андрій Маркович сам не уникнув доносів. 25 липня 1747 р. роменський хрестовий протоієрей Євстафій Стефанович подав до Санкт-Петербурзької таємної канцелярії донос на Марка Андрійовича Марковича, який в розмовах критикував графа Олексія Розумовського. Серед іншого Стефанович згадав і про його батька, «мазепинця» Андрія Марковича: 1728 р. на Андрія Марковича «подано было 700 челобитных, но кн. Шаховский (министръ при гетмане Апостоле съ 1730 г.), получилъ отъ Марковича (Андрія Марковича. – **Н. І.**) подарки, спрятали все челобитныя в долгий языкъ»⁴¹. Андрій Маркович прихильно ставився і до іншого «зрадника», зображеного на іконі, – Павла Полуботка. Його син Яків був одружений з Оленою Павлівною Полуботок. Яків Андрійович Маркович був дуже близьким з синами наказного гетьмана Андрієм та Яковом Полуботками. На це вказує той факт, що саме Яків Андрійович Маркович виступив поручителем своїх швагрів Полуботків після знаття арешту на їх родові маєтності 6 березня 1725 р.: «Въ коллегіи малоросійской за швакгровъ своихъ Андрея и Якова поручилесма... Швакгри мои освободились в коллегіи»⁴².

Отже, відверто неправдиві свідчення представників генеральної старшини вказують на те, що вони стали на бік братії Каменського Свято-Успенського монастиря при розгляді справи генерал-майором Іваном Шиповим. Представники генеральної старшини не бажали «викриття» фундаторського портретного зображення гетьмана. Це вказує на глибоку шану до гетьмана Івана Мазепа, саме як церковного благодійника, в середовищі козацької старшини навіть після 1709 р. У випадку з Андрієм Марковичем, це пов'язано ще й з особистими симпатіями та родинними зв'язками свідка з портретованими – Іваном Мазепою, Іваном Скоропадським та Павлом Полуботком.

Post skriptum

На наш погляд, виникнення конфлікту з приводу портретного зображення «зрадника» Івана Мазепи на іконі в Каменському Свято-Успенському монастирі саме 1737 – 1738 рр. не є випадковістю. В цей час Чернігівську кафедру обіймає Іларіон Рогалевський, який був висвячений на Чернігівського та Новгород-Сіверського архієпископа 29 березня 1735 р.⁴³ Він обіймав кафедру лише три роки, проте уславився жорсткою позицією у відстоюванні інтересів Церкви та численними конфліктами з представниками світської влади.

Загостренню відносин між Чернігівським та Новгород-Сіверським архієпископом та Св. Синодом сприяла російсько-турецька війна (1735 – 1739). Українські землі Російської імперії служили і базою розміщення, і джерелом матеріально-технічного забезпечення армії⁴⁴. У 1737 р. відбулася сутичка між Іларіоном Рогалевським та капітаном Кобыліним. Після урочистого богослужіння архієпископ не допустив капітана до цілування хреста, заявивши: «Ты недостоин креста, потому что церковь св. разоряешь, хочешь с церкви крест снять»⁴⁵. На справжню причину конфлікту вказує В. Соловійов: «Говорил (І. Рогалевський. – **Н. І.**) так потому, что Кобылин, набирая людей для прикрытия границ, приехал в Елецкий монастырь, монахов среди монастыря неизвестно за что бил, а указа никакого ему, архиепископу, о том не объявил. Иларион признался, что сказал еще: «Ты не дворянин и не Кобылин, а кобыла; разве тебе такой указ черт дал, чтоб ты разорал монастыри, а не государыня; государыня таких указов не дает»⁴⁶. Іларіон Рогалевський був послідовним у протистоянні до офіційної політики по відношенню до Церкви. В грудні 1737 р. до указу Св. Синоду, який регулював діяльність єпархіальних навчальних закладів, були внесені зміни: «непонятливыхъ в наукахъ...долго въ школахъ отнютъ не держать, но отсылать ихъ къ гражданскимъ управителямъ для определения въ военную службу, дабы на такихъ глупыхъ или ленивыхъ людей напрасно расходу не было»⁴⁷. 13 січня 1738 р. архієпископ надіслав рапорт до Св. Синоду, в якому відмовився впровадити в життя цю настанову: «ленивыхъ и непонятныхъ в наукахъ изъ школъ высылать за вышеобъявленными резонами, яко и за волность малороссійского народа и за содержание всякого почитай, во время учения ихъ на своемъ коште, – никоимъ образомъ невозможно»⁴⁸.

Донос Івана Ромацкевича на братію Каменського Свято-Успенського монастиря був дуже доречним з огляду на можливість скомпрометувати Чернігівського архієрея, в єпархії якого шанують «зрадників» Івана Мазепу та Павла Полуботка.

У липні 1738 р. Іван Шипов закінчує допит свідків у справі зображення на іконі Успіння Божої Матері портретів Івана Мазепи та Павла Полуботка і передає їй на розгляд Сенату. А вже 15 вересня 1738 р. генерал-майор Іван Шипов подає «правительствующему сенату доношение». Управитель малоросійських і слобідських полків сповіщає Сенат про затримання монаха Пафнутія на погорілівській дорозі під Черніговом. Згідно з доносом Івана Шипова, монах був посланцем «от черниговского архи/епис(ко)па Илариона Раголевского» до Суражицького монастиря⁴⁹. Монах Пафнутій віз с собою указ («Г(о)с(у)д(а)рево дело»), який, на думку Івана Шипова, був сфальсифікований. Генерал-майор просить санкції Сенату покарати монаха Пафнутія «плетьми...и направитъ в солдаты...за ложное объявление за собою/ Г(о)с(у)дарева дела»⁵⁰. Зміст указу залишається загадкою, проте сам факт доносу Івана Шипова на Чернігівського архієрея досить показовий.

Очевидно, донос Івана Шипова відіграв вирішальну роль у переповненні чаші терпіння офіційної влади. Наприкінці 1738 р. Чернігівського і Новгород-Сіверського архієпископа викликали на дізнання до Санкт-Петербурга. Проте по дорозі на слухання своєї справи у столиці Іларіон Рогалевський помер.

1. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 732 – 742.

2. Там само. – С. 734.

3. Там само. – С. 734.
4. Там само. – С. 734.
5. Там само. – С. 735.
6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. Черниговская духовная консистория. – Оп.1. – Спр. 603 (1737). О споре между женой священника Сыловской и священником с. Сытой Буды, Стародубского полка Голацкевичем за мельницу. Арк. 108.
7. Там само. – Арк. 66.
8. Там само. – Арк. 69 (1зв.)– арк. 70 (2 зв.).
9. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. Черниговская духовная консистория. – Оп.1. – Спр. 603 (1737). О споре между женой священника Сыловской и священником с. Сытой Буды, Стародубского полка Голацкевичем за мельницу. Арк. 134.
10. Там само. – Арк.109 зв.
11. Там само. – Арк.109 зв.
12. Там само. – Арк.110.
13. Мельник Л. Правління гетьманського уряду (1733 – 1735 рр.) // Український історичний журнал. – К., 2001, № 5. – С. 89.
14. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 740.
15. Державний архів Чернігівської області. – Ф.679. Черниговская духовная консистория. – Оп.1. – Спр. 650 (1747). Опись имущества Каменского монастыря. Арк.8.
16. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 738.
17. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга четвертая. Женские и закрытые монастыри. – Чернигов, 1873. – С. 56.
18. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина гетьманщини. – К., 2009. – С. 297.
19. Там само. – С. 91.
20. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. Черниговская духовная консистория. – Оп.1. – Спр. 650 (1747). Опись имущества Каменского монастыря. Арк.10 зв.
21. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга четвертая. Женские и закрытые монастыри. – Чернигов, 1873. – С. 56.
22. Там само.– С. 55.
23. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – №8. – С.741.
24. Історія Русів. – К., 1991. – С. 268.
25. Ригельман О. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Ч. III. – С. 50.
26. Мельник Л. Правління гетьманського уряду (1733 – 1735 рр.) // Український історичний журнал. – К., 2000. – №5. – С. 89.
27. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.51. Генеральна військова канцелярія. – Оп.3. – Спр. 6847. (25 травня – 5 червня 1738 р.). Справа про призначення майора Івана Шипова до управління Лівобережною і Слобідською Україною на час відкомандування до армії генерала Олександра Румянцева. Арк. 1.
28. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.51. Генеральна військова канцелярія. – Оп.3. – Спр. 8038. (6– 12 березня 1740 р.). Справа про призначення майора Івана Шипова управителем Лівобережної України замість генерал-майора Олександра Румянцева. Арк. 1.
29. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 738.
30. Там само. – С. 738.
31. Там само. – С. 738.
32. Сіткарьова О. Успенський собор Києво-Печерської лаври. – К., 2000. – С. 184.
33. Вечерський В. Монастирі Чернігово-Сіверщини – найдавніші осередки української культури. Монастирі Путивля і Путивльщини. – К., 2007. – С. 55.
34. Черняков С. Скоропадські – фундатори культових споруд//Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали третьої науково-практичної конференції).– Глухів, 2004. – С. 23.
35. Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. – К., 1884. – № 8. – С. 739.
36. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005.– С. 300.
37. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина гетьманщини. – К., 2009. – С. 223.
38. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709.– Мюнхен, 1988. – С. 6.
39. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005.– С. 300.
40. Лохвицкий Г. Протопоп Иван Рогачевский и сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713-1721 гг. // Киевская старина. – К., 1902. – № 6. – С.335; Лазаревский А. Описание старой малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1. Полк стародубский. – С. 36 – 37.
41. Маркевич А. Дела о Марковичах в Тайной канцелярии// Киевская старина. – К., 1891. – №5. – С. 300.

42. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767). – К., 1859. – Ч. I. – С. 208.
43. О переведении Илариона, Архиепископа Казанского в Черниговскую епархию и о выдаче ему грамоты. 23 травня 1735 р. // Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Анны Иоанновны. – Спб, 1905. – Т. IX (1735 – 1737 гг.). – С. 79.
44. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 506.
45. Соловйов С. История России с древнейших времен. – Т. 20, глава IV. Окончание царствования императрицы Анны Иоанновны [Электронный ресурс] – Соловйов С. – Режим доступа до кн.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Sol_3/64.php.
46. Там само.– Режим доступа до кн.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Sol_3/64.php.
47. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии// Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (Часть неофициальная). – Чернигов, 1903, № 21. – С. 737.
48. Там само. – С. 737.
49. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп.3. – Спр. 7202. (15 вересня 1738 р.) Донесення майора Івана Шипова Сенату з проханням надання санкції на покарання монаха Пафнутія з м. Чернігова, польського підданого, який перейшов із унії в православну віру, за фальшиве оголошення «государевого дела». Чорнетка. Арк. 1.
50. Там само. – Арк 2 зв.

В статье проанализированы обстоятельства уникального судебного дела первой половины XVIII века, предметом рассмотрения которого стало портретное изображение гетмана Ивана Мазепы на иконе Успения Божией Матери
Ключевые слова: суд, икона, монастырь, анафема, донос, свидетель.

The article analyzes the unique circumstances of the proceedings of the first half of XVIII century, subject to consideration of which was the portrait image of Ioan Mazepa on the icon of the Dormition of the Mother of God.
Key words: court, an icon, the monastery, anathema, donoso, a witness.